

KRZYSZTOF FEDOROWICZ*

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (Polska)

ORCID: 0000-0001-7043-1955

Ludność cywilna wobec konfliktów na Kaukazie (na przykładzie konfliktu w Górskim Karabachu w 2020 roku)**

Civilian population in the face of conflicts in the South Caucasus (based on the example of the Nagorno-Karabakh conflict in 2020). 2020 and the so-called the Second Nagorno-Karabakh War marked a turning point in the recent history of the South Caucasus. It seemed that the legacy of the USSR was settled and that nothing else could be changed. It turned out, however, that even after 30 years of a relatively stable, specific “status quo” in the region, radical and fundamental changes may occur, the consequences of which will be felt for a long and painful time. The conflict contributed to the migration crisis. Little Armenia was faced with the need to protect over 100,000 refugees. The author personally acquainted himself with the fate of the civilian population on the spot.

Keywords: refugees, war, South Caucasus, Nagorno-Karabakh, aid

Druga połowa lat osiemdziesiątych XX wieku w ZSRR przede wszystkim kojarzy się z osobą Michaiła Gorbaczowa i głęboką przebudową społeczno-polityczno-gospodarczą państwa. „Pieriestrojka” (przebudowa), „głasność” (jawność) i „uskończenie” (przyspieszenie) już na stałe zagościły wówczas w słowniku politycznym

* **Adres do korespondencji:** Zakład Studiów Wschodnich, Wydział Historii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań. **E-mail:** fedorow@amu.edu.pl

** Artykuł powstał w ramach realizacji projektu NAWA nr PPN/GIN/2020/1/00017 „Ludność cywilna wobec wojny w Górskim Karabachu. Antropologia straty i cierpienia”.

świata. Jak starał się przekonywać sam autor tej koncepcji, realizowana przebudowa to nagląca konieczność wynikająca z głębokich procesów rozwoju socjalistycznego społeczeństwa, które dojrzało do radykalnych zmian. Jego zdaniem w ZSRR konieczna stała się szeroka demokratyzacja całego życia społecznego. Jednak ci, którzy liczyli na coś więcej niż poprawiona wersja ZSRR, początkowo mogli być zawiedzeni. Gorbaczow mówił wprost, że ZSRR będzie zmierzać w kierunku lepszego socjalizmu, a nie odchodzić od niego. Mimo tego zastrzeżenia przywódca dał jednak do zrozumienia, że w obliczu radykalnej przebudowy całego państwa radzieckie społeczeństwo ruszyło z miejsca i zatrzymać go już nie można¹.

Procesy zainicjowane przez Gorbaczowa w celu ratowania ZSRR paradoksalnie po kilku latach doprowadziły do upadku państwa w 1991 roku. Dekompozycja ZSRR obejmująca szeroko pojęte procesy polityczne, ekonomiczne i społeczne stała się początkiem trwających do dziś konfliktów etniczno-terytorialnych zarówno na Kaukazie Północnym, jak i na Kaukazie Południowym. Mimo upływu 30 lat negatywna spuścizna po ZSRR nadal ma ogromny wpływ na życie codzienne mieszkańców Armenii, Gruzji i Azerbejdżanu.

Źródeł tych konfliktów należy upatrywać zarówno w złożoności doświadczeń historycznych tych społeczności, jak i w polityce narodowościowej ZSRR. Jej celem były rozgrywanie wzajemnych antagonizmów między grupami etnicznymi/religijnymi oraz kształtowanie sztucznych granic jednostek administracyjnych i narodów w określonych celach politycznych. W proces sztucznej kreacji narodów i ich jednostek administracyjnych była wpisana usankcjonowana hierarchia ich statusów, które rzutowały na pozycję narodów i grup etnicznych, ich udział w podziale władzy, dostępie do dotacji i zasobów gospodarczych.

W czasach ZSRR w zależności od koniunktury politycznej likwidowano lub tworzono nowe organizmy etnopolityczne, przesuwano granice, dzielono narody, niektóre z nich deportowano, potem rehabilitowano. Te wszystkie działania naruszały gwałtownie naturalny rytm procesów narodotwórczych, generowały konflikty etniczne i przekładały się na walki wewnętrzne w strukturach władzy. Tym samym etnokratyzm stał się na Kaukazie z biegiem czasu jednym z kluczowych czynników, skutkowałam poczuciem traumy i był polem konfliktów².

Rozwiązanie ZSRR sprzyjało aktywizacji procesów etnopolitycznych, które charakteryzowały się dążeniem do budowy państwa etnokratycznego, podniesienia statusu etnosów tytularnych, ustanowienia dominacji ich kultury i eksponowania w polityce symboliki etnicznej. Etnizacja stała się podstawowym elementem procesów państwowotwórczych w regionie Kaukazu Południowego. Państwo w tym procesie jest przedstawiane jako „własność” określonej wspólnoty etnicznej, ukształtowana przez nią i tylko dla niej.

¹ M. Gorbaczow, *Przebudowa i nowe myślenie. Dla naszego kraju i dla całego świata*, przeł. A. Kurkus et al., Warszawa 1988, s. 15–16, 35, 43, 79.

² T. Bodio, *Specyfika polietniczna reżimów republik narodowych*, [w:] eadem, *Kaukaz Północny. Elity, reżimy, etnopolityka, bezpieczeństwo*, t. 8, Warszawa 2014, s. 143–144.

Etnizacja oznaczała także przyjęcie koncepcji narodu etnicznego, którego elementami integrującymi były pochodzenie etniczne oraz mitologizacja własnej przeszłości poprzez marginalizację historii pozostałych narodów zamieszkujących terytorium nowego państwa. Powstałe w ten sposób mity służyły uzasadnianiu roszczeń danej wspólnoty narodowej wobec określonego terytorium poprzez fakt bycia ludnością autochtoniczną.

Formujące się elity narodowe w Armenii, Azerbejdżanie i Gruzji już od samego początku kształtowania swoich państw wykorzystywały skrajny nacjonalizm etniczny jako konstrukcję ideologiczną w celu mobilizacji własnych wspólnot narodowych³. Nacjonalistyczne hasła miały służyć wzmocnieniu chaotycznie i pospiesznie kształtowanych systemów politycznych oraz być przydatnym narzędziem do zdobycia i utrzymania władzy, a także budowy państwa w etnicznych granicach. Obszar Kaukazu Południowego jest dzisiaj jednym z najbardziej skomplikowanych regionów z punktu widzenia procesów transformacji społeczno-gospodarczej, zarządzania procesami państwowotwórczymi i zapewnienia bezpieczeństwa narodowego.

Radziecka przeszłość i dokonane wówczas zmiany do dziś mają ogromny wpływ na życie przeciętnego mieszkańca Kaukazu Południowego. W 1921 roku w myśl ówczesnej polityki korenizacji (czyli poszanowania różnorodności etnicznej) bolszewicy przyznali niewielkiej terytorialnie Abchazji (będącej do tej pory w składzie Gruzji) status republiki związkowej. Oddzielenie Abchazji od Gruzji było elementem radzieckiej polityki, która z jednej strony zakładała rozwój małych narodowości, ale z drugiej miała za zadanie wywoływanie konfliktów między nimi przez wytyczanie sztucznych granic.

Już pod koniec 1921 roku status Abchazji jako republiki związkowej traktowano jako stan tymczasowy. Formalnie potwierdzono to w 1931 roku, obniżając jej status do poziomu republiki autonomicznej⁴. Od 1931 roku do momentu rozpadu ZSRR funkcjonowała Abchaska Autonomiczna Socjalistyczna Republika Radziecka wchodząca w skład Gruzji⁵. Ujawniające się wówczas antagonizmy narodowe próbowano w czasach radzieckich tłumić i ukrywać, jednak w 1989 roku z całą mocą się one uaktywniły i stały przyczyną tragicznej wojny w Gruzji w latach 1992–1994⁶.

Podobna sytuacja nastąpiła w Osetii Południowej. Władze w Moskwie w 1922 roku podjęły decyzję o powołaniu, położonego na w większości rdzennie gruzińskim obszarze, wchodzącego w skład Gruzji Południowoosetyjskiego Obwodu Autonomicznego ze stolicą w Cchinwali⁷, jednostki administracyjnej niższego stopnia niż Abchazja, mającej głównie autonomię w sprawach kulturalnych. W drugiej połowie

³ N. Konarzewska, *Nacjonalizm elit politycznych w republikach Kaukazu Południowego — źródła, przejawy i konsekwencje*, [w:] *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych*, t. 6, red. T. Bodio, Warszawa 2021, s. 160–162.

⁴ W. Górecki, *Abchazja*, Wołowiec 2013, s. 26.

⁵ K. Janicki, *Abchazja. Stuletnia wojna o raj? (1864–1992)*, [w:] *Źródła nienawiści. Konflikty etniczne w krajach postkomunistycznych*, red. K. Janicki, Kraków-Warszawa 2009, s. 161–163.

⁶ P. Borawski, T. Borawski, *Wojna w Abchazji 1992–1993. Konflikt gruzińsko-abchaski. Geneza, dzieje, epilog*, Zabrze-Tarnowskie Góry 2020.

⁷ W. Górecki, *Osetia Południowa*, „Prace OSW” 2003, nr 9, s. 23–24.

lat osiemdziesiątych XX wieku na fali przemian i możliwości rozwoju ruchów opozycyjnych doszło w Osetii Południowej do pierwszych antygruzińskich wystąpień. Konsekwencją były likwidacja autonomii w 1990 roku i krótka wojna w latach 1991–1992⁸. Kolejna wojna, z daleko idącymi konsekwencjami dla obu stron, wybuchła w 2008 roku i doprowadziła do radykalnych rozwiązań uniemożliwiających uregulowanie tego konfliktu⁹.

Z kolei konflikt o przynależność państwową Górskiego Karabachu (będącego w latach 1923–1990 obwodem autonomicznym i enklawą wewnątrz Azerbejdżańskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej), trwający nieprzerwanie od połowy lat osiemdziesiątych XX wieku zdeterminował poradziecką historię Armenii i Azerbejdżanu. Był on dla obu krajów najważniejszym wyzwaniem w sferze bezpieczeństwa oraz wpłynął w istotny sposób na całokształt ich polityki zagranicznej i wewnętrznej.

Walka zbrojna o Górski Karabach jeszcze przed uzyskaniem niepodległości przez poszczególne republiki i upadkiem ZSRR stała się kwestią nadrzędną w Armenii. Kwestia karabachska stała się priorytetową w procesie kształtowania tożsamości narodowej Ormian, a idea walki zbrojnej o Górski Karabach stała się główną ideą niepodległego państwa armeńskiego i generatorem niepodległości¹⁰. Zwycięstwo w wojnie o Górski Karabach było głównym celem i wyborem narodu, a niepodległość — jedną z metod osiągnięcia tego celu. Konflikt ten szybko przestał być kwestią terytorialną i stał się centrum politycznej identyfikacji Ormian. Idea walki o Górski Karabach stała się podstawową ideą niepodległej Armenii¹¹.

Proces kształtowania własnej państwowości w Armenii był mocno związany z powstaniem nowej nacjonalistycznej elity, której działalność koncentrowała się przede wszystkim wokół problemu Górskiego Karabachu¹². Ta kwestia stała się głównym źródłem legitymizacji nowych elit, a kształtowanie się nowego państwa i budowa jego instytucji dokonywały się równocześnie z mobilizacją sił zbrojnych do walki o sporne terytoria¹³.

Utrzymanie przez Ormian Górskiego Karabachu w wyniku prowadzonych działań zbrojnych w latach 1992–1994 i podpisanie zwieszenia broni w maju 1994 roku sankcjonującego armeńskie zdobycze terytorialne, zarówno w kategoriach wojskowych i politycznych, było pierwszym i jedynym źródłem legitymizacji nowych

⁸ A. Furier, *Droga Gruzji do niepodległości*, Poznań 2000, s. 155–156.

⁹ T. Stępniewski, *Unia Europejska wobec stabilności politycznej i bezpieczeństwa Kaukazu Południowego: casus wojny Rosji z Gruzją w 2008 roku*, [w:] *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych...*, s. 105–119.

¹⁰ A. Balayan, *Polityczne transformacje w postradzieckiej Armenii: problemy adaptacji i perspektywy integracji ze współczesnym światem*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, red. R. Czachor, Wrocław 2014, s. 32–33.

¹¹ K. Fedorowicz, *Transformacja ustrojowa w Armenii w latach 1991–2016*, Poznań 2017, s. 331.

¹² L. Abrahamian, *Armenian Identity in a Changing World*, Costa Mesa 2006, s. 218–224.

¹³ S. Kardaś, *Rola elit politycznych w konfliktach na obszarze WNP (na przykładzie armeńsko-azerbejdżańskiego sporu o Górski Karabach)*, [w:] *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, t. 2, red. T. Bodio, W. Jakubowski, Warszawa 2010, s. 419.

władz niepodległej Armenii. Wydawało się, że specyficzne *status quo* polegające na zamrożeniu konfliktu i funkcjonowaniu nieuznawanej na arenie międzynarodowej Republiki Górskiego Karabachu (obejmującej około 15% terytorium Azerbejdżanu) będzie wystarczającym motywem do wygaszenia problemu¹⁴.

Konflikt wyniósł do władzy elity rządzące w Erywanii i w Baku oraz przesądził o homogenicznym charakterze jednego i drugiego społeczeństwa. Dodatkowo intensywna propaganda obydwu państw zbudowała wokół Karabachu narracje państwo-twórcze i świadomie tworzące obrazy wroga. Nierozwiązany problem w znacznym stopniu ukształtował współczesną mapę Kaukazu Południowego, przyczyniając się do powstania i egzystencji nieuznanej Republiki Górskiego Karabachu¹⁵ oraz determinując siatkę sojuszy (Armenii z Rosją i Iranem oraz Azerbejdżanu z Turcją) i przebieg szlaków transportowo-komunikacyjnych, w tym ropo- i gazociągów.

Jednak kwestia Górskiego Karabachu jest także najważniejszym elementem tożsamości narodowej Azerbejdżanu. Walka zbrojna o sporne terytoria zakończyła się w 1994 roku rozejmem i utratą przez Baku około 15% terytorium państwa na rzecz Republiki Górskiego Karabachu. Z perspektywy Azerbejdżanu warunkiem rozwiązania konfliktu jest bezdyskusyjnie przywrócenie kontroli nad całością spornych terytoriów. To kwestia honoru i najważniejszy komponent świadomości narodowej społeczeństwa. Dla Azerbejdżanu Górski Karabach jest symbolem braku suwerenności terytorialnej oraz kluczowym elementem budowy tożsamości narodowej.

Do realizacji tego postulatu z całą mocą przystąpiono 27 września 2020 roku, kiedy to Azerbejdżan rozpoczął wielką ofensywę w celu odzyskania pełnej integralności terytorialnej (tak zwaną wojnę czterdziestoczterodniową). W wyniku najcięższych walk od 1994 roku i podpisania zawieszenia broni Azerbejdżan odzyskał większość spornych terenów (około 70%), ale nie rozwiązał całkowicie problemu.

Pod naciskiem Rosji podpisano kolejny rozejm, który znów zamraza konflikt. Nowością było jednak wprowadzenie do Górskiego Karabachu rosyjskich sił pokojowych gwarantujących przestrzeganie zawieszenia broni. Tym samym początkowo lokalny (armieńsko-azerbejdżański) konflikt został umiędzynarodowiony poprzez włączenie się do niego Rosji, Turcji i Iranu. Wymuszone przez stronę rosyjską w listopadzie 2020 roku porozumienie o zaprzestaniu walk¹⁶ doprowadziło do zasadniczej zmiany sytuacji geopolitycznej w regionie Kaukazu Południowego. Doszło do

¹⁴ T. de Waal, *Black Garden, Armenia and Azerbaijan Through Peace and War*, New York-London 2013, s. 297–300.

¹⁵ Szerzej na temat funkcjonowania nieuznawanej Republiki Górskiego Karabachu patrz: *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji politycznej i społecznej...*; P. Adamczewski, *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu*, Warszawa 2012; K. Fedorowicz, *Republika Górskiego Karabachu — atrybuty państwowości a realia polityczne*, [w:] *Problemy państw nieuznawanych we współczesnym świecie*, red. V. Serzhanova et al., Warszawa 2019; W. Górecki, *Kaukaski węzeł gordyjski. Konflikt o Górski Karabach. Raport OSW*, Warszawa 2020.

¹⁶ Указ Президента Российской Федерации от 10.11.2020 г. № 695. О мерах по поддержанию мира в Нагорном Карабахе, Kremlin.ru, 10.11.2020, <http://kremlin.ru/acts/bank/46042> (dostęp: 22.02.2022).

wstrzymania walk, wprowadzenia na pięć lat rosyjskich sił pokojowych (około 2 tys. żołnierzy) na sporny obszar, zwrotu przez Ormian Azerbejdżanowi około 70% terytorium dotychczasowej Republiki Górskiego Karabachu (w tym miasta Szuszi) oraz zagwarantowania w przyszłości swobodnego tranzytu szlaków komunikacyjnych między Azerbejdżanem a Nachiczewanem (tak zwany Korytarz Meghri)¹⁷.

Porażka w wojnie z Azerbejdżanem była dla Armenii i Ormian w Górskiego Karabachu potężnym szokiem i doprowadziła do ogromnej destabilizacji systemu politycznego. Wojna kosztowała życie prawie 4 tys. żołnierzy, spowodowała utratę większej części spornego terytorium (około 70%) i konieczność przymusowego przesiedlenia kilkudziesięciu tysięcy osób do Armenii z obszaru dotkniętego wojną¹⁸. Na niepewność związaną z wątplym zawieszeniem broni wypracowanym i gwarantowanym przez Rosję oraz z codziennymi problemami na południu Armenii w związku z koniecznością delimitacji nowej granicy z Azerbejdżanem nałożył się duży kryzys migracyjny.

Z uwagi na gwałtowny charakter walk i niespodziewany atak bez wstępnej zapowiedzi (czy chociażby wzrostu napięcia przed spodziewanym atakiem, jak to często się dzieje w przypadku konfliktów zbrojnych) w bardzo krótkim czasie do Armenii przybyło prawie 100 tys.¹⁹ uchodźców, często bez jakiegokolwiek zabezpieczenia socjalnego. Tym samym konflikt, który jest już praktycznie stałą rzeczywistością dla Ormian, stał się niespodziewanie dużym problemem migracyjnym i wewnętrznym dla i tak już osłabionej działaniami wojennymi Armenii.

Autor niniejszego tekstu w ramach realizacji projektu naukowego NAWA „Ludność cywilna wobec wojny w Górskim Karabachu. Antropologia straty i cierpienia” przebywał bezpośrednio w rejonie konfliktu jesienią 2021 roku po wejściu w życie zawieszenia broni i wprowadzeniu rosyjskich sił pokojowych. Tym samym z bliska i osobiście zapoznał się z losem ludności cywilnej, która jak zawsze w takich konfliktach ponosi największe ofiary. Podczas pobytu przeprowadził kilkadziesiąt rozmów z ormiańskimi uchodźcami, którzy musieli często nagle opuścić swoje miejsce zamieszkania i uciekać do Armenii.

We wczesnych godzinach porannych 27 września 2020 roku ludność ormiańska Republiki Górskiego Karabachu (liczącej około 120–140 tys. mieszkańców)²⁰ została zmuszona do podjęcia decyzji o ucieczce lub czasowym przemieszczeniu się z uwagi na rozpoczęte działania zbrojne. Z uwagi na znaczny stopień intensywności walk (masowe ostrzeliwanie obiektów cywilnych rakietami i dronami) część osób musiała opuścić swoje domy nagle, bez przygotowania, w pośpiechu, pod gradem

¹⁷ *Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации*, Kremlin.ru, 10.11.2020, <http://kremlin.ru/events/president/news/64384> (dostęp: 22.02.2022).

¹⁸ *Переселенцы из Карабаха потребовали от властей Армении статус беженцев*, Кавказский Узел, 27.10.2021, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/369507> (dostęp: 23.02.2022).

¹⁹ Dla Armenii liczącej około 2,9 mln mieszkańców 100 tys. osób to około 3,5% populacji. To tak, jakby do Polski w ciągu kilku dni przybyło około 1,3 mln uchodźców.

²⁰ K. Fedorowicz, *Republika Górskiego Karabachu – atrybuty państwowości a realia polityczne...*, s. 113–114.

pocisków, bez możliwości zabrania ze sobą nawet podstawowych rzeczy (drobna żywność, ubranie, dokumenty, telefon).

W pierwszych dniach wojny do Armenii przedostało się około 91 tys. osób, z czego 88% stanowiły kobiety z dziećmi. Największa fala uchodźców skierowała się do dwóch najbliższych położonych miast w Armenii: Goris i Wardenis. To te dwa miasta w pierwszej fazie przyjęły największą liczbę uciekających, gdyż ze względów geograficznych i terenowych ucieczka samochodem (najczęstszy środek transportu) była możliwa tylko drogami przebiegającymi przez te dwa ośrodki miejskie²¹. Wszyscy uchodźcy byli rejestrowani w tych dwóch miastach i tam też udzielano im natychmiastowej i doraźnej pomocy.

W pierwszych godzinach i dniach konfliktu w obu miastach kwestią priorytetową były udzielenie schronienia i zapewnienie żywności i ubrań. Dużym problemem był brak odpowiednich pomieszczeń czy mieszkań, w których uciekinierzy mogliby spędzić choćby kilka dni pod dachem. Dlatego uchodźcy często mieszkali w prowizorycznych warunkach w przedszkolach, szkołach, a nawet — jak w Wardenis — w urzędzie miasta i w domu kultury²². Z kolei w Goris, drugim mieście, do którego masowo przybywali uchodźcy, z uwagi na jego turystyczny charakter i dużą bazę noclegową część osób ulokowano w miejscowych hotelach.

Należy także podkreślić, że przyjęcie tak wielkiej liczby osób w tak krótkim czasie nie byłoby możliwe bez wielu wolontariuszy i osób prywatnych, które w pierwszych dniach konfliktu masowo ruszyły z pomocą. Władze państwowe i samorządowe z uwagi na skromne zasoby finansowe z pewnością nie podołałyby temu ciężarowi. Zdecydowana większość działań o charakterze pomocy doraźnej, potrzebnej w pierwszych dniach to zasługa wielu organizacji pozarządowych i anonimowych wolontariuszy, którzy organizowali punkty przyjęcia, żywność oraz miejsca noclegowe. Dzięki swoim kontaktom i wcześniejszym działaniom (na przykład szkolenia dla pracowników branży hotelarskiej z zakresu języka angielskiego) mogli natychmiast zorganizować tymczasowe miejsca noclegowe w hotelach, z którymi wcześniej współpracowali. W związku ze swoimi kontaktami i z współpracą z lokalnymi władzami i zagranicznymi NGO lokalna organizacja pozarządowa „Goris Press Club NGO” stała się punktem informacyjnym dla uchodźców przybywających do Goris²³.

Po wstępnym zaspokojeniu najpilniejszych potrzeb uchodźców w miastach, w których dokonali rejestracji, zdecydowana większość z nich udała się w głąb Armenii. Ci, którzy mieli w tym kraju rodziny, trafili do nich. Część wyjechała za granicę, najczęściej do Federacji Rosyjskiej, do swoich krewnych. Według informacji

²¹ Dane uzyskane podczas rozmowy z Armenem Ghazaryanem, szefem Służby Migracyjnej w Ministerstwie Administracji Terytorialnej i Rozwoju Armenii w Erywanii 26 października 2021 roku.

²² Informacje uzyskane w Urzędzie Miasta Wardenis od kierownika Wydziału Pomocy Społecznej Sahaka Stepanyana podczas rozmowy w Wardenis w dniu 18 października 2021 roku.

²³ Informacje uzyskane od Anny Sahakyan, szefowej „Goris Press Club NGO” podczas rozmowy w Goris 20 października 2021 roku.

Służby Migracyjnej Armenii około 60% wszystkich uchodźców, którzy trafili do Armenii, zostało umieszczonych u osób prywatnych. Świadczy to o tym, że w większości realna pomoc dla uchodźców pochodziła od społeczeństwa (organizacje pozarządowe lub władze samorządowe), a nie instytucji państwowych. Te, zwłaszcza w pierwszej fazie, zajmowały się głównie rejestracją potrzebną do uzyskania statusu uchodźcy oraz kwestiami prawnymi takimi jak wyrobienie dokumentów, rejestrowanie majątku i nieruchomości pozostawionych w Górskim Karabachu, a także wypłatą świadczeń finansowych przez kilka pierwszych miesięcy²⁴.

Należy także zwrócić uwagę na pomoc finansową, jaką uchodźcy uzyskali w pierwszych dniach od państwa. Mimo że Armenia jest jednym z najbiedniejszych państw byłego ZSRR, wypłacała uchodźcom przez pierwszy rok skromne świadczenia pieniężne, które pozwalały na zaspokojenie zdecydowanie najbardziej elementarnych potrzeb w minimalnym zakresie. Pieniądze najczęściej zostały wykorzystane na wynajęcie mieszkania oraz zakup żywności. Standardowo praktycznie każdy zarejestrowany uchodźca (dorosły) otrzymywał od państwa przez sześć–siedem miesięcy pomoc finansową w wysokości 68 tys. dramów armeńskich (około 600 złotych) miesięcznie, co pozwalało na wstępne zagospodarowanie się w nowym miejscu. Średni koszt wynajmu mieszkania lub domu w niezbyt dobrym stanie technicznym w Wardenis lub Goris wynosi około 30–40 tys. dramów armeńskich (250–350 złotych)²⁵. Poza tym osoby, które były w stanie udowodnić (konieczne akty własności), że na terenie Górskiego Karabachu straciły majątek (najczęściej domy i mieszkania), otrzymywały jednorazowe zapomogi w wysokości około 250 tys. dramów armeńskich (około 2500 złotych).

Zdecydowana większość osób, które postanowiły zostać w Armenii, decydowała się na wynajęcie mieszkania lub domu. Poza korzystaniem z pomocy ze strony państwa część osób podejmowała samodzielne działania zmierzające do uzyskania dodatkowych środków finansowych, najczęściej za pośrednictwem organizacji pozarządowych. W rezultacie niektórzy otrzymywali dodatkowe środki i mogli liczyć na częściowo bezpłatną opiekę medyczną przez pewien czas. Pomoc finansowa dla uchodźców za pośrednictwem organizacji pozarządowych najczęściej pochodzi od zagranicznych darczyńców, którymi głównie są Ormianie z diaspory.

W miejscowości Cachkadzor (około 70 km od Erywania) lokalne władze na potrzeby uchodźców oddały wielkie sanatorium. W pierwszej fazie ulokowano tam około 400 osób. Po roku ponad połowa z nich wróciła do Górskiego Karabachu i podczas wizyty autora jesienią 2021 roku przebywało tam około 180 osób, przeważnie kobiet z dziećmi. Straciły one swoje domy lub mieszkania, ponieważ

²⁴ Dane uzyskane podczas rozmowy z Armenem Ghazaryanem, szefem Służby Migracyjnej.

²⁵ Informacja uzyskana od uchodźców z Górskiego Karabachu w trakcie przeprowadzonych wywiadów podczas pobytu w Armenii w Goris i Wardenis w październiku 2021 roku w ramach realizacji projektu naukowego NAWA „Ludność cywilna wobec wojny w Górskim Karabachu. Antropologia straty i cierpienia”.

nieruchomości te znajdowały się na terenach zwróconych Azerbejdżanowi w wyniku porozumienia o wstrzymaniu ognia. Ośrodkiem administruje Anahit Hayrapetyan, która początkowo robiła to na zlecenie władz miasta Cachkadzor. Obecnie zajmuje się uchodźcami na zasadzie wolontariatu. Wyżywienie 180 osób codziennie wymaga sporych środków finansowych. Jak informowała, za wyżywienie płaci anonimowy darczyńca z zagranicy, najprawdopodobniej Ormianin²⁶. Z kolei opiekę lekarską mają zapewnioną dzięki zagranicznym fundacjom. Anahit Hayrapetyan działa także na rzecz aktywizacji zawodowej uchodźców. W ośrodku są prowadzone kursy zawodowe dla kobiet (na przykład fryzjerstwo, gastronomia), aby mogły one szybko odnaleźć się na rynku pracy.

Z kolei w Goris wielodzietna rodzina (jedenaście osób) z Górskiego Karabachu znalazła swoje tymczasowe lokum w domu użyczonym im przez Ormianina przebywającego na stałe w USA, który sam w młodości był uchodźcą z Karabachu podczas pierwszej wojny w latach 1992–1994. Warta podkreślenia jest także działalność fundacji Dzieci Armenii (Children of Armenia Found) założonej przez Ormianina z USA, Armena Garo²⁷. Powstała w celu rewitalizacji wiejskich regionów północnej Armenii, które zostały zaniedbane i dotknięte biedą. Obecnie realizuje program pomocy dla uchodźców z Górskiego Karabachu. W prowincji Lori na terenach wiejskich wybudowała kilka wielorodzinnych domów, które zostały nieodpłatnie przekazane wybranym wielodzietnym rodzinom²⁸. Mieszkańcy są zobowiązani do opłacania rachunków za media, a po dziesięciu latach mieszkania przejdą na ich własność. Dla większości z nich to jedyna możliwość posiadania własnego lokum²⁹.

Na podstawie rozmów przeprowadzonych z uchodźcami z Górskiego Karabachu, lokalnymi władzami oraz pracownikami organizacji pozarządowych zaangażowanych w pomoc można dokonać pewnego podsumowania sytuacji uchodźców w rok po zakończeniu działań zbrojnych.

Po pierwsze, z ponad 91 tys. osób przesiedlonych pozostało po roku na terenie Armenii około 25 tys. Część osób na stałe wyjechała za granicę, część wróciła do Górskiego Karabachu na tereny administrowane przez Ormian pod nadzorem rosyjskich sił pokojowych. Priorytetem dla władz Armenii i Republiki Górskiego Karabachu jest powrót wszystkich uchodźców. Jest to podstawa działania władz państwowych. Nawet jeśli doszło do utraty większości terytoriów w Górskim Karabachu, to i tak dobrze by było, gdyby ludzie z nich wysiedleni wrócili do Górskiego Karabachu,

²⁶ Rozmowa z Anahit Hayrapetyan (zarządzającą sanatorium oddanym na potrzeby uchodźców) przeprowadzona 23 października 2021 roku w Cachkadzor.

²⁷ *Children of Armenia Found*, <https://www.coaf.org/en/> (dostęp: 4.03.2022).

²⁸ *Армения: как беженцам из Карабаха удалось получить жилье*, <https://youtu.be/PStl5qt rbWA> (dostęp: 4.03.2022).

²⁹ Informacja uzyskana od pracowników fundacji „Dzieci Armenii” i uchodźców z Górskiego Karabachu w trakcie przeprowadzonych wywiadów podczas pobytu w Armenii w wioskach Karakert, Debet oraz Dsegh w październiku 2021 roku w ramach realizacji projektu naukowego NAWA „Ludność cywilna wobec wojny w Górskim Karabachu. Antropologia straty i cierpienia”.

oczywiście, aby zamieszkać na innym obszarze pod nadzorem ormiańskim. Według zapowiedzi władz wszyscy, którzy wrócą do Górskiego Karabachu, ale nie będą mogli się udać na swoje ziemie, ponieważ zostały one zwrócone Azerbejdżanowi, będą traktowani jako uchodźcy wewnętrzni.

Poza tym zainicjowane zostały programy zachęcające do powrotu do Górskiego Karabachu (na przykład zdecydowanie wyższe odszkodowania za utracone majątki i mienie dla takich osób)³⁰. Nie ma przymusu powrotu, ale działania władz po roku od zakończenia konfliktu ewidentnie zmierzają do wywierania przynajmniej lekkiej presji na powrót. Sprzyja temu choćby zakończenie po roku praktycznie wszystkich programów pomocowych realizowanych przez państwo wobec uchodźców, co spotkało się z publicznymi protestami³¹ części z nich w stolicy kraju, Erywaniu, na przełomie 2021 i 2022 roku³².

Jednak większa część osób pozostających w Armenii nie zamierza wracać do Górskiego Karabachu, gdyż w ich opinii rosyjscy żołnierze sił pokojowych nie są wystarczającą gwarancją bezpieczeństwa³³. Uchodźcy po prostu im nie ufają, za to ufają władzom. Podczas pobytu autora na tym obszarze praktycznie codziennie dochodziło do wymiany ognia w rejonie granicznym i ostrzału zabudowań (mimo zawieszenia broni) przez wojska azerbejdżańskie³⁴. Najbardziej tragicznym zdarzeniem, szeroko komentowanym przez media i uchodźców, był przypadek zastrzelenia ormiańskiego traktorzysty podczas prac polowych mimo bezpośredniej obecności przy nim rosyjskiego żołnierza sił pokojowych³⁵.

Po drugie, w rozmowach z uchodźcami jako podstawowe problemy i kwestie wymagające pilnego działania wylaniają się brak własnego domu (mieszkania) oraz brak pracy. Większość z nich posiadała w Górskim Karabachu mieszkania lub domy na własność, obecnie w Armenii najczęściej wynajmują lokale lub domy. W przypadku Ormian występuje duże przywiązanie do własności osobistej, zwłaszcza domu lub ziemi. Mieszkając w cudzym domu czy mieszkaniu, tkwią w sytuacji tymczasowości, w stanie zawieszenia. Nic nie jest ich, w każdej chwili mogą zostać wyproszeni (na przykład za brak pieniędzy na opłaty). Powoduje to swoisty stan otępienia

³⁰ Dane uzyskane podczas rozmowy z Armenem Ghazaryanem, szefem Służby Migracyjnej.

³¹ *Беженцы из Нагорного Карабаха потребовали официального статуса*, Кавказский Узел, 19.02.2022, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/373353/> (dostęp: 14.02.2022).

³² *Акция протеста беженцев из Карабаха*, Sputnik.am, 2.09.2021, <https://ru.armeniasputnik.am/20210902/Aktsiya-protesta-bezhentsev-iz-Karabakha-byvshie-zhiteli-Kashataga-dali-vlastyam-Armenii-nedelyu-28868279.html> (dostęp: 15.02.2022).

³³ Informacja uzyskana od uchodźców z Górskiego Karabachu w trakcie przeprowadzonych wywiadów podczas pobytu w Armenii w Debet, Dsegh, Goris, Vernishen, Tsaghkadzor i Nor Hadżyn w październiku 2021 roku w ramach realizacji projektu naukowego NAWA „Ludność cywilna wobec wojny w Górskim Karabachu. Antropologia straty i cierpienia”.

³⁴ *Жителисел в Нагорном Карабахе призвали соблюдать договоренность о прекращении огня*, Кавказский Узел, 17.02.2022, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/373313/> (dostęp: 12.03.2022).

³⁵ *Azerbaijan denies reports of soldiers in Nagorno-Karabakh, Moscow confirms incident*, Jam News, 12.10.2021, <https://jam-news.net/azerbaijan-denies-reports-of-soldier-civilian-in-nagorno-karabakh-moscow-confirms-the-incident/> (dostęp: 3.03.2022).

i zubożenia, brak chęci działania. Pojawiają się apatia, bezsilność, poczucie winy. To z kolei jest przyczyną złego stanu psychicznego, co w dłuższym czasie przekłada się na problemy zdrowotne.

Nawet jeśli uchodźcy mają własny dom czy własne mieszkanie, pojawia się problem ich utrzymania. Armenia jest jednym z najbiedniejszych państw byłego ZSRR, a znalezienie w niej pracy jest bardzo trudne. Większość mieszkańców w poszukiwaniu pracy wyjeżdża za granicę, najczęściej do Rosji. To jest chyba najpoważniejszy problem uchodźców w Armenii. Brak możliwości podjęcia jakiejkolwiek pracy przez uchodźców jest wymieniany jako jeden z najważniejszych ich problemów. Część osób mówi wprost, że jeśli będzie praca, to oni sobie sami pomogą.

Zatrudnienie to nie tylko kwestia finansowa, lecz także oderwanie od codziennej beczynności i stagnacji. Sam fakt wykonywania jakiejkolwiek pracy powoduje, że człowiek na pewien czas zapomina o swojej trudnej sytuacji. Dlatego tak ważne są wszelkie programy aktywizacji zawodowej prowadzone przez organizacje pozarządowe. W kwestii pracy dochodzi do paradoksalnych sytuacji, z którymi spotkał się autor. Otóż niektórzy mężczyźni z rodzin uchodźców mieszkających w Armenii (którzy nie zamierzają wrócić do Karabachu) pracują w Górskim Karabachu od poniedziałku do piątku, ale wracają do swoich rodzin na przykład raz na miesiąc na kilka dni. Decydują się na prace w niebezpiecznych warunkach, narażając się na niebezpieczeństwo tylko dlatego, że akurat tam jest praca (najczęściej w budownictwie, które po wojnie przeżywa na tym obszarze boom związany z coraz większą ilością rosyjskich sił pokojowych oraz personelu pomocniczego). Tym samym mimo raz przebytej traumy rodziny ponownie doświadczają obaw i lęku w związku z miejscem pracy męża czy ojca³⁶.

Po trzecie, sytuacja, w jakiej znaleźli się uchodźcy z Górskiego Karabachu po tak zwanej wojnie czterdziestoczterodniowej, pokazuje, że pomoc jest ważna nie tylko w pierwszych dniach po wybuchu konfliktu i przemieszczeniu się, ale przede wszystkim w dłuższej perspektywie czasu. Nie wszyscy mają rodziny, u których można się zatrzymać. Nie każdy posiada wystarczające środki finansowe na wyjazd za granicę. Podczas pomocy należy także, a może przede wszystkim, planować, gdzie będzie mieszkał uchodźca ze swoją rodziną za rok, czy będzie miał pracę i z czego będzie się utrzymywał. Podobnie jest z programami pomocowymi. Oczywiście nie mogą one trwać w nieskończoność, ale warto zadbać o to, aby ich stopniowe wygaszanie miało charakter ewolucyjny i dostosowany do indywidualnych zdolności adaptacyjnych każdego z uchodźców. Część osób z uwagi na swoje predyspozycje przystosuje się do nowej rzeczywistości w ciągu pięciu miesięcy, inni będą potrzebować na to roku, a jeszcze inni dwóch lat. Należy także brać pod uwagę nieliczną grupę osób i rodzin znajdujących się

³⁶ Informacja uzyskana od uchodźców z Górskiego Karabachu w trakcie wywiadów przeprowadzonych podczas pobytu w Armenii w Debet, Dsegh, Goris, Vernishen, Cakhkadzor oraz Nor Hadżyn w październiku 2021 roku w ramach realizacji projektu naukowego NAWA „Ludność cywilna wobec wojny w Górskim Karabachu. Antropologia straty i cierpienia”.

w szczególnie trudnej sytuacji życiowej i rodzinnej i nie zostawiać ich samych sobie po zakończeniu programów pomocowych, gdyż sami nie dadzą sobie rady.

Autor spotkał się w Armenii z kuriozalną sytuacją samotnej kobiety z czworgiem dzieci, która dzięki hojności jednej z fundacji otrzymała lokal mieszkalny na własność, ale po pewnym czasie okazało się, że nie ma ona jakichkolwiek możliwości utrzymania się i uregulowania choćby niezbędnych opłat komunalnych (woda, prąd, gaz), gdyż nie ma pracy (mimo chęci jej podjęcia) i nie posiada praktycznie żadnego dochodu (jedynym jej „dochodem” są skromne świadczenia socjalne na chorego syna). Ma własne mieszkanie, ale żyje i funkcjonuje dzięki pomocy sąsiadów i ludzi dobrej woli³⁷.

Z przeprowadzonych na miejscu badań wynika, że konflikty etniczne na terenie byłego ZSRR nadal są źródłem poważnych kryzysów migracyjnych, które w sposób destrukcyjny wpływają na sytuację wewnętrzną byłych republik ZSRR. Przez konflikty militarne wybuchają konflikty humanitarne, społeczne, gospodarcze i polityczne. Tym samym wojny przyczyniają się do radykalnego zmniejszenia tempa wzrostu gospodarczego tych państw i są przyczyną długotrwałego stanu stagnacji, pozostawania w swoistej strefie byłego ZSRR, bez możliwości przeprowadzenia udanej transformacji systemu politycznego oraz możliwości integracji ze strukturami euroatlantyckimi.

Bibliografia

- Abrahamian L., *Armenian Identity in a Changing World*, Costa Mesa 2006.
- Adamczewski P., *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu*, Warszawa 2012.
- Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji politycznej i społecznej*, red. R. Czachor, Wrocław 2014.
- Azerbaijan denies reports of soldier civilian in Nagorno-Karabakh, Moscow confirms the incident*, Jam News, 12.10.2021, <https://jam-news.net/azerbaijan-denies-reports-of-soldier-civilian-in-nagorno-karabakh-moscow-confirms-the-incident/>.
- Balayan A., *Polityczne transformacje w postradzieckiej Armenii: problemy adaptacji i perspektywy integracji ze współczesnym światem*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, red. R. Czachor, Wrocław 2014.
- Bodio T., *Specyfika polietniczna reżimów republik narodowych*, [w:] T. Bodio, *Kaukaz Północny. Elity, reżimy, etnopolityka, bezpieczeństwo*, t. 8, Warszawa 2014.
- Borawski P., Borawski T., *Wojna w Abchazji 1992–1993. Konflikt gruzińsko-abchaski. Geneza, dzieje, epilog*, Zabrze-Tarnowskie Góry 2020.
- Children of Armenia Found*, <https://www.coaf.org/en/>.
- Fedorowicz K., *Republika Górskiego Karabachu — atrybuty państwowości a realia polityczne*, [w:] *Problemy państw nieuznawanych we współczesnym świecie*, red. V. Serzhanova, J. Pils, J. Wilk, K. Nowak, Warszawa 2019.
- Fedorowicz K., *Transformacja ustrojowa w Armenii w latach 1991–2016*, Poznań 2017.

³⁷ Informacja uzyskana od uchodźców z Górskiego Karabachu w trakcie przeprowadzonych wywiadów podczas pobytu w Armenii w Dsegh w październiku 2021 roku w ramach realizacji projektu naukowego NAWA „Ludność cywilna wobec wojny w Górskim Karabachu. Antropologia straty i cierpienia”.

- Furier A., *Droga Gruzji do niepodległości*, Poznań 2000.
- Gorbaczow M., *Przebudowa i nowe myślenie. Dla naszego kraju i dla całego świata*, przeł. A. Kurkus et al., Warszawa 1988.
- Górecki W., *Abchazja*, Wołowiec 2013.
- Górecki W., *Kaukaski węzeł gordyjski. Konflikt o Górski Karabach. Raport OSW*, Warszawa 2020.
- Górecki W., *Osetia Południowa*, „Prace OSW” 2003, nr 9, s. 20–23, 58–61.
- Janicki K., *Abchazja. Stuletnia wojna o raj? (1864–1992)*, [w:] *Źródła nienawiści. Konflikty etniczne w krajach postkomunistycznych*, red. K. Janicki, Kraków-Warszawa 2009, s. 161–163.
- Kardaś S., *Rola elit politycznych w konfliktach na obszarze WNP (na przykładzie armeńsko-azerbejdżańskiego sporu o Górski Karabach)*, [w:] *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, t. 2, red. T. Bodio, W. Jakubowski, Warszawa 2010.
- Konarzewska N., *Nacjonalizm elit politycznych w republikach Kaukazu Południowego — źródła, przejawy i konsekwencje*, [w:] *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych*, t. 6, red. T. Bodio, Warszawa 2021.
- Stępniewski T., *Unia Europejska wobec stabilności politycznej i bezpieczeństwa Kaukazu Południowego: casus wojny Rosji z Gruzją w 2008 roku*, [w:] *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych*, t. 6, red. T. Bodio, Warszawa 2021, s. 105–119.
- Waal de T., *Black Garden, Armenia and Azerbaijan Through Peace and War*, New York-London 2013.
- Акция протеста беженцев из Карабаха, Sputnik.am, 2.09.2021, <https://ru.armeniasputnik.am/20210902/Aktsiya-protesta-bezhentsev-iz-Karabakha-byvshie-zhiteli-Kashataga-dali-vlastyam-Armenii-nedelyu-28868279.html>.
- Армения: как беженцам из Карабаха удалось получить жилье, <https://youtu.be/PStl5qtrbWA>.
- Беженцы из Нагорного Карабаха потребовали официального статуса, Кавказский Узел, 19.02.2022, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/373353/>.
- Жители сел в Нагорном Карабахе призвали соблюдать договоренность о прекращении огня, Кавказский Узел, 17.02.2022, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/373313/>.
- Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации, Kremlin.ru, 10.11.2020, <http://kremlin.ru/events/president/news/64384>.
- Переселенцы из Карабаха потребовали от властей Армении статус беженцев, Кавказский Узел, 27.10.2021, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/369507>.
- Указ Президента Российской Федерации от 10.11.2020 г. № 695. О мерах по поддержанию мира в Нагорном Карабахе, Kremlin.ru, 10.11.2020, <http://kremlin.ru/acts/bank/46042>.